

भारतीय भाषा आणि राष्ट्रीय एकात्मता संगीता नागापा गुरवानगोळ

मराठी विभाग, के. एल. ई. संस्थेचे, जी. आय. बागेवाडी, कला,
वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, निपाणी.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18332970>

ABSTRACT:

भारत हा 'विविधतेत एकता' दर्शवणारा देश आहे, जिथे भाषा ही अडथळा नसून सांस्कृतिक वारसा आणि राष्ट्रीय अस्मितेचा मुख्य आधार आहे. प्रस्तुत लेख राष्ट्रीय एकात्मता वृद्धिंगत करण्यात भारतीय भाषांच्या, विशेषतः मराठी, हिंदी आणि कन्नड साहित्याच्या भूमिकेचा वेध घेतो. प्राचीन संत साहित्यापासून ते आधुनिक लेखनापर्यंत, साहित्याने प्रादेशिक सीमा ओलांडून विश्वबंधुत्व, सामाजिक समता आणि निसर्ग संवर्धनाचा संदेश कसा दिला, याचे विश्लेषण यात केले आहे. भाषिक विविधता ही भारताची कमजोरी नसून ती लोकशाही मूल्ये दृढ करणारी शक्ती आहे. परस्पर संवाद, सहिष्णुता आणि साहित्याचा अनुवाद हे घटक भारताची सांस्कृतिक व राष्ट्रीय एकता अबाधित ठेवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत, असे प्रतिपादन या लेखात केले आहे.

KEYWORDS:

राष्ट्रीय एकात्मता, भाषिक विविधता, भारतीय साहित्य, सांस्कृतिक अस्मिता, विविधतेत एकता.

प्रस्तावना :

भारत हा अनेक भाषा, धर्म, जाती, परंपरा व संस्कृतींनी नटलेला देश आहे. इतकी प्रचंड विविधता असूनही भारतीय समाज एकतेच्या सूत्रात बांधलेला आहे. या एकतेचा एक महत्त्वाचा आधार म्हणजे भाषा. भाषा केवळ संवादाचे साधन नसून ती संस्कृती, इतिहास, परंपरा आणि राष्ट्रीय अस्मितेचे प्रतीक आहे. विविध भाषा असूनही परस्पर आदर, सहिष्णुता व संवादामुळे भारतात "विविधतेत एकता" दिसून येते.

“भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत. माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे.” या प्रतिज्ञेचा उच्चार आपण

बऱ्याच वेळा केला असणार. ही प्रतिज्ञा म्हटल्याने, वाचल्याने किंवा ऐकल्याने आपल्या देशातील बंधुभावाची भावना आणखी बळकट बनते. अशा भावनेला दिशा मिळते ती भाषेतील देशभक्तीपर काव्यातून, कथेतून आणि संस्कृतीतून. सर्वच भाषेतील प्राचीन काळापासून साहित्याचा अभ्यास केला असता, राष्ट्र अभिमान, विश्वकल्याण, संस्कृती, परंपरा अशी मूल्ये सर्व भाषेत दिसून येतात. प्रत्येक भारतीय भाषा तिच्या विशिष्ट संस्कृती, इतिहास आणि परंपरांचे प्रतिनिधित्व करते, ज्यामुळे भाषिक विविधता ही भारताची सांस्कृतिक ओळख आहे.

भारतातील भाषिक विविधता

भारतात सुमारे १९,५०० पेक्षा अधिक बोली आढळतात. संविधानाच्या आठव्या अनुसूचीत २२ अधिकृत भाषा आहेत. उदा. मराठी, हिंदी, बंगाली, तमिळ, तेलुगू, कन्नड, मल्याळम, उर्दू, गुजराती, पंजाबी इत्यादी. प्रत्येक भाषा तिच्या प्रदेशातील संस्कृती, लोककला, साहित्य व जीवनशैली व्यक्त करते. ही भाषिक विविधता भारतीय समाजाला सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध बनवते.

भाषा हे सांस्कृतिक ओळखीचे माध्यम आहे. भाषा ही संस्कृतीची वाहक असते. लोककथा, म्हणी, सण-उत्सव, लोकगीते, धार्मिक परंपरा या सर्वांचा पाया भाषा आहे. विविध भाषांमधून निर्माण झालेले साहित्य भारतीय सांस्कृतिक एकतेला बळ देते. 'विविधतेत एकता' म्हणजे भिन्नता असूनही एकमेकांबद्दल आदर, सहिष्णुता आणि सहअस्तित्वाची भावना ठेवणे. भाषिक विविधता असूनही राष्ट्रीय प्रतीके (ध्वज, संविधान, राष्ट्रगीत), लोकशाही मूल्ये, समान इतिहास व स्वातंत्र्यलढा यांमुळे भारतीय एकता दृढ होते.

भाषा आणि राष्ट्रीय एकता

हिंदी व इंग्रजी या संपर्क भाषा म्हणून कार्य करतात. शिक्षण, प्रशासन, न्यायव्यवस्था व माध्यमांमध्ये विविध भाषांचा समावेश आहे. मराठी भाषा हे संस्कृतीचे अविभाज्य अंग आहे. ती देशाची संस्कृती, इतिहास आणि परंपरेचे प्रतिनिधित्व करते. मराठी संत साहित्यातील एकात्मतेची व्याप्ती व्यक्ती, वर्ण, धर्म, राष्ट्र यांच्यापुरती मर्यादित न राहता, ती विश्वाच्या अथांगतेला स्पर्शून जाते. मानवी कल्याणासोबत जीवजंतू, निसर्ग, पृथ्वी, आकाश अशा विश्वाच्या कल्याणाचा विचार संत साहित्यातून दिसून येतो. त्याचा प्रत्यय संत ज्ञानेश्वरांच्या 'पसायदान' या कवितेतून प्रकर्षाने जाणवतो:

“भुता परस्परे जडो |
मैत्र जीवांचे ||”

आज वैज्ञानिक युगात देशाच्या प्रगतीसोबत पर्यावरण व निसर्गाचा समतोल राखणे ही बाब किती महत्त्वपूर्ण आहे हे आपण जाणतो. मात्र, पंधरा-सोळाव्या शतकातच संत तुकारामांनी आपल्या अभंगातून मानवी विनाश थांबविण्यासाठी उपदेश केला होता. आपल्या पुढील अभंगात ते म्हणतात:

“वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे |
पक्षीही सुखे आळविती ||”

संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ, जनाबाई, चोखामेळा, गोरा कुंभार, सेना न्हावी यासारख्या संतांनी आपल्या अभंग व ग्रंथ साहित्याच्या रूपातून समाजाला नवसंजीवनी दिली आहे. मानवाने क्षणविकारातून आपली मुक्तता करून घ्यावी व सर्वश्रेष्ठ मानवतेचा धर्म जपावा, असा उपदेश त्यांनी केला होता. त्यांच्या साहित्याला कितीही वर्षे लोटली तरी ती आजही तितकीच उद्बोधक आहेत. त्यांचे महत्त्व मराठी साहित्यात अनन्यसाधारण आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सावरकर, लोकमान्य टिळक, महात्मा फुले, आगरकर, आंबेडकर, शाहू महाराज यांच्या विचारांनी प्रभावित साहित्यिकांनी देशभक्तीपर कविता, कथा आणि नाटके लिहिली. तसेच, जातीय भेदभावाला आव्हान देऊन स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार करत समाजाला एकात्मतेच्या दिशेने नेण्यास मदत केली. स्वातंत्र्योत्तर काळात साहित्याच्या माध्यमातून सामाजिक विषमता, जातीय समस्या, प्रादेशिक अस्मिता या प्रश्नांवर आधारित कादंबऱ्या व कथा लिहिल्या गेल्या. काही कथासंग्रहातून विविध संस्कृती, बोलीभाषा, लोकांचे जीवनचित्रण यातून ‘विविधतेत एकता’ या संकल्पनेला बळकटी मिळते.

हिंदी भाषा ही भारताच्या भाषिक विविधतेत एकता साधणारी एक महत्त्वपूर्ण भाषा आहे. हिंदी संत साहित्यातही कबीर, तुलसीदास, सूरदास यासारख्या संतांनी प्रेम, समता, सामाजिक न्याय आणि धार्मिक सलोख्याचा संदेश देऊन जात, धर्म आणि पंथ याच्या पलीकडे जाऊन सर्व मानवांना एकत्रित आणण्याचे कार्य केले. मानवा-मानवात आणि जीवाबद्दल प्रेमभावना किती महत्त्वाची आहे, हे सांगताना संत कबीर म्हणतात:

“पोथी पढी पढी जग मुआ, पंडित भया न कोय |
ढाई आखर प्रेम का, पढे सो पंडित होय ||”

हिंदी साहित्यातील गझलकार जात आणि धर्मातील विभाजक वृत्ती पाहून मानव म्हणूनच जगण्याचे बळ मिळू दे, असे आपल्या गझलमधून मागणे मागतात:

“हिंदू, मुस्लिम, सिख, ईसाई तो हमे बनना नही |
यार, जीने दो फक्त इंसान ही बनकर हमे ||”

माखनलाल चतुर्वेदी यांनी ‘हिमकिरीटिनी’, ‘विरहतरंगिनी’ यासारख्या रचनांमधून देशभक्ती आणि राष्ट्रीय भावनांना आवाज दिला. महादेवी वर्मा यासारख्या साहित्यिकांनी परंपरा, गूढवाद आणि निसर्गाचे चित्रण केले. प्रेमचंद यांचे ग्रामीण जीवन, शेतकरी, कामगार यांच्या समस्या आणि नैतिक मूल्यांचे दर्शन ‘कफन’ यासारख्या कथेतून प्रकर्षाने जाणवते.

कन्नड भाषेतील संत साहित्यातून संत बसवेश्वर, अक्कमहादेवी, अल्लमप्रभू, कनकदास, पुरंदरदास यासारख्या संतांनी भक्तीभाव ‘वचन’ आणि ‘कीर्तन’ यासारख्या काव्यप्रकाराच्या स्वरूपातून मांडले. बाराव्या शतकात समाजात असलेल्या जातीभेद, लिंगभेद, वर्ण-वर्गभेद, अज्ञान, बहुदेवोपासना यांच्याविरुद्ध संत बसवेश्वरांनी चळवळ उभारली. श्रमाचे महत्त्व समाजाला पटवून दिले. देवाला प्रसन्न करण्यासाठी जात, धर्म किंवा कोणत्याही वस्तू, पदार्थ महत्त्वाचे नसून आपले व्यक्तिमत्त्व निर्मळ असावे, हे पुढील वचनातून सांगताना बसवेश्वर म्हणतात:

“चोरी हत्या करू नये | कोप तिरस्कार करू नये ||

हीच अंतरंग शुद्धी, हीच बहिरंग शुद्धी ||

हीच आमच्या कुडलसंगम देवास प्रसन्न करण्याची रीत ||”

कोणताही धर्म हीन किंवा श्रेष्ठ नसतो. प्रत्येकाला आपला धर्म आणि व्यवसायाबद्दल, कामाबद्दल अभिमान असायला हवा. हे सांगत असताना संत कनकदास म्हणतात की:

“नावू कुरुबरू नम्म देवरू बीरय्या, काव नम्मज्ज नरकुरीय
हिंडूगळ”

आधुनिक कन्नड साहित्यात यू.आर. अनंतमूर्ती यांच्या कथासंग्रहातून मानवी जीवनातील गुंतागुंत, परंपरा, सांस्कृतिक रूढी, मानवी नात्यांचे खोलवरचे चित्रण आढळते. शिवराम कारंथ यांच्या

‘मूकजीय कनसुगळू’ या कादंबरीतून देवाविषयीचे आधुनिक आणि प्रेरणादायी विचार दिसून येतात. कुवेंपु, पंप, द. रा. बेंद्रे, गिरीश कर्नाड, शिवराम कारंथ, अनंतमूर्ती, एस.एल. भैरप्पा, चंद्रशेखर कंबार यासारख्या साहित्यिकांच्या साहित्यातून प्रादेशिक, अध्यात्मिक, सांस्कृतिक परंपरा आणि राष्ट्र अभिमान यांचे जिवंत चित्रण आढळते.

भाषिक आव्हाने:

भाषिक वर्चस्वाची भावना, अल्पसंख्याक भाषांचे लोप होण्याचे धोके आणि भाषेच्या आधारे राजकारण ही एकात्मतेसमोर उभी असलेली आव्हाने आहेत. यावर उपाय म्हणजे सर्व भाषांना समान सन्मान, मातृभाषा शिक्षणाचा प्रसार, बहुभाषिक धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी, भाषिक एकतेसाठी भारतीय संविधानाची भूमिका (अनुच्छेद ३४३-३५१ भाषाविषयक तरतुदी), भाषिक अल्पसंख्याकांचे संरक्षण आणि सर्व भाषांच्या विकासासाठी प्रोत्साहन.

समारोप:

भारतात शेकडो भाषा आणि हजारो बोलीभाषा आहेत. भाषा या भारतीय संस्कृती आणि इतिहासाचा भाग आहेत. उदाहरणार्थ हिंदी, मराठी, कन्नड, बंगाली, तमिळ, उर्दू, पंजाबी इत्यादी जवळजवळ सर्वच भाषेतून तत्कालीन काळातील समाज व्यवस्थेला घेऊन लिखाण झाले आहे. प्रदेशानुसार रूढी-परंपरेत थोडाफार बदल दिसून येतो. आपली राष्ट्रीय एकात्मता टिकवून ठेवण्यासाठी आणि विविधतेतही संस्कृती-परंपरेचा अभिमान जोपासण्यासाठी भाषा आणि विविध भाषेतील लिखित साहित्य हा अमूल्य ठेवा आहे. त्याचा आदर करत राष्ट्रीय एकात्मतेविषयी विविध भाषेतील साहित्य कसे वृद्धिंगत करता येईल, या विचारातून लेखनाचे स्वरूप खूप महत्त्वपूर्ण ठरेल.

राज्य पुनर्रचनेत भाषिक आधार स्वीकारूनही राष्ट्रीय एकता अबाधित ठेवली गेली. भाषिक सहिष्णुता आणि संवाद महत्त्वाचा आहे. भाषिक सहिष्णुता म्हणजे इतर भाषांचा आदर करणे. बहुभाषिक समाजामुळे संवाद आणि सहकार्य वाढते. अनुवाद, साहित्य संमेलन, माध्यमे यांद्वारे भाषा एकमेकांशी जोडल्या जातात. आधुनिक काळातील भाषा आणि एकता, प्रसारमाध्यमे, इंटरनेट, सोशल मीडिया यामुळे विविध भाषांतील लोक परस्पर जोडले जात आहेत. बहुभाषिक शिक्षणामुळे राष्ट्रीय समन्वय वाढतो. तंत्रज्ञानामुळे स्थानिक भाषांना जागतिक व्यासपीठ मिळाले आहे.

निष्कर्ष :

विविध भाषेतील साहित्य राष्ट्रीय एकात्मता आणि सांस्कृतिक ऐक्य निर्माण करण्याचे कार्य करते. भाषा लोकांना एकमेकांशी जोडते, ज्यामुळे सामाजिक बंध आणि सहकार्य वाढते. प्रादेशिक साहित्य देशाची सांस्कृतिक विविधता आणि समृद्धी दर्शवते. भारतासारख्या बहुभाषिक देशात भाषिक विविधता ही कमजोरी नसून शक्ती आहे, जी एकात्मतेच्या मार्गात अडथळा न ठरता तिला समृद्ध करते.

संदर्भ :

1. आधुनिक मराठी साहित्य आणि राष्ट्रीय एकात्मता
2. <https://marathi.webdunia.com>
3. अनंतमूर्ती यांच्या कथा, उमा कुलकर्णी, मौज प्रकाशन गृह
4. Vidyawarta Interdisciplinary Journal / SSN 2319-9318 / UGC
5. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, ल.रा. नसिराबादकर, फडके प्रकाशन.

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.